

Az összehasonlító gazdaságtan rögös útján

Gondolatok a Gazdasági rendszerek, országok, intézmények
– Bevezetés az összehasonlító gazdaságtanba című könyvről

Szerkesztő: Bara Zoltán–Szabó Katalin
Aula Kiadó, Budapest, 2000, XV+609 oldal

Nem kis feladatra vállalkoznak a BKÁE összehasonlító gazdaságtan tanszékének és világgazdaságtan tanszékének munkatársai, amikor kézikönyvméretű közös munkájukban a gazdasági jelenségeket „a társadalomba ágyazottan, politikai, kulturális környezetükbe illesztve” (4. o.) „próbálják” magyarázni, tehát *a gazdaságot mint egészet és mint a társadalom legfontosabb alrendszerét vizsgálják, külön-külön is felmérve egyes alkotóelemeinek hatásmechanismusát, a rendszerben elfoglalt szerepüket* (uo.). A hatszáz oldalt meghaladó terjedelem nem teszi lehetővé a részletes és precíz bemutatást és elemzést, ezen írás tehát egészen másra vállalkozik: annak a némileg önkényes kiemelésére, ami érdeklődésemet a leginkább felkeltette, vagy ami olvasás közben egy-egy kérdés továbbgondolására késztetett, és ami miatt a könyvet mások figyelmébe is szívesen ajánlom.

Általánosságban el kell mondanom, hogy a szerkesztőknek (*Bara Zoltán és Szabó Katalin*) nem lehetett könnyű dolguk: tizenegy szerző (a szerkesztőkön kívül *Benczes István Zsolt, Csaba László, Gedeon Péter, Hámori Balázs, Horváth József, Kocsis Éva, Kollár Zoltán, Lukács Gábor, Magas István*) résztanulmányát kellett viszonylag homogén anyaggá összedolgozniuk. Ez azonban csak részben sikerült: egyrészt a kötetbe bekerültek olyan részterületek, amelyek *nem tartoznak* az összehasonlító közgazdaságtan tárgykörébe, legalábbis abban az önálló formában nem, ahogyan helyet kaptak (a teljes negyedik részre gondolok), másrészt a tanulmányok színvonala különböző: magasan kiugró a Bara Zoltán, Hámori Balázs, Szabó Katalin és Kollár Zoltán esetében, mind a stílust, mind a közérthetőséget, mind pedig a helyesírást tekintve, miközben némely fejezet rengeteg pontatlanságot, helyesírási hibát tartalmaz. Mindez nagyon jól mutatja, hogy a nyelvi lektor megspórolása a minőség rovására megy, még akkor is, ha egy könyvnek olyan kiváló szerkesztői vannak, mint jelen esetben.

A könyv logikailag jól szerkesztett: az összehasonlító gazdaságtan elméleti felvázolását és a gazdasági rendszerek osztályozását követi az intézményeknek, a modern gazdasági rendszereknek, a poszt szocialista rendszereknek, a fejlődő országok gazdasági rendszereinek, végül a gazdasági rendszerek legújabb fejlődési tendenciáinak bemutatása.

A szerzők az összehasonlító közgazdaságtan alapvető feladatának megfelelően a gazdaság egyes elemeinek vizsgálatán túlmenően a közöttük lévő kapcsolatok feltárására töreksenek, különös figyelmet fordítva a tulajdonra és a koordinációs mechanizmusokra. A munka kitűnő „bevezetéssel” indul, amelynek két fejezete tisztázza az alapfogalmakat, és kategóriákba rendezi a jelenségeket. A bevezetés szót nem véletlenül tettem idézőjelbe: jóval több ez annál, hiszen itt ismerkedünk meg a gazdasági rendszerrel mint olyannal, a gazdaság intézményeivel, a tulajdonnal, a gazdasági rendszerek osztályokba rendeződésével, az intézmények, a hatalom és az állam „szentháromságával”.

A szakmunka kiindulási pontja az a tény, mely szerint a tulajdon és a koordináció formái nem függetlenek egymástól, és elméletileg két alaptípus lehetséges: az egyikben

a piaci koordináció valósul meg, és erősen a magántulajdonhoz kapcsolódik, a másikban a gazdasági rendszert egy hatalmi-bürokratikus intézményrendszer szabályozza. E két alaptípus pedig tovább bontható, a sajátosságoknak megfelelően.

Az első rész a magántulajdon és a piaci koordináció összekapcsolódására épülő kapitalizmus modern gazdasági rendszereit vizsgálja meg, ahol különösen érdekesnek tűntek számomra az állami koordináció kiterjedéséről szóló részek (*Gedeon Péter*) a modern piacgazdaságban: a gazdasági fejlődés és a közkiadások közötti összefüggés Wagner-féle törvényének érvényesülése, illetve nem érvényesülése (ellen-Wagner-törvény), továbbá a keresleti oldal vizsgálatának elégtelensége kínálati oldali gazdasági magyarázatok megkonstruálásához vezet az állami aktivitás növekedésével kapcsolatban. Ugyancsak itt történik kísérlet a politikai rendszer közgazdasági elemzésére is. A kapitalista gazdaság típusai történeti formájukban jelennek meg, azonban a modellváltozatokat a szerzők nem állítják egymással szembe, hanem az egyes típusok pénzügyi-intézmény-rendszerbeli sajátosságainak tulajdonítanak kitüntetett szerepet, mivel tőkefelhalmozás a pénzügyi intézményrendszeren keresztül valósul meg.

Különösen jól megírt fejezetnek találok az ötödiket, amelyben *Bara Zoltán* az állam által vezérelt piacgazdasági modelleket közelebbről mutatja be, főként Franciaországra és Japánra koncentrálva, a katzensteini modell változataiként, a gazdasági fejlődés és a gazdasági rendszer összefüggéseinek tükrében. A japán és a francia gazdaságrendszermodellek összehasonlításából világossá válik az olvasó számára, hogy az állam mindkét ország gazdasági rendszerében autonóm szereplőként van jelen, azonban a két ország a megkésetttség nem minden jegyét viselte magán, tehát végső soron egyik ország sem felel meg teljes egészében a katzensteini állam által vezérelt vegyes gazdasági modellnek. Bara Zoltán, miközben rámutat arra, hogy mindkét ország sikeres modernizációt hajtott végre, arra is felhívja a figyelmet, hogy a modernizációs feladatok megoldása után mindkét ország gazdasági rendszere válságba került, amelyből szerinte csak a modell lényeges változtatása árán lábballhatnak ki.

Hogy hogyan, azt *Szabó Katalinnál* találjuk meg A jóléti államtól az esélyteremtő államig című, hatodik fejezetben. Itt a fejezet szerzője rámutat a jóléti állam sérülékenységére, számba veszi a statikus és a dinamikus kockázatokat. Különösen aktuális a gazdaság informatizálásának a jóléti rendszerre gyakorolt hatása. Ez az a terület, amelynek ma egyre erőteljesebben kell érdekelnie a kutatókat és a politikusokat, mert az informatika beláthatatlan hatással van és lesz a hagyományos munkastruktúrára, a megszokott stabil foglalkoztatásra, a szociális viszonyokra. Ezért van szükség a jóléti rendszerek átalakulására. Ezért kell átválnia a jóléti államnak esélyteremtő állammá. A konklúziók pedig azért figyelemre méltók, mert a rendszerváltó országok jóléti rendszereinek átalakítása is különféle kormányzati reakciót válthat ki: vagy a jóléti állam „visszacsínálását”, vagy vegetálást, vagy pedig esélyteremtő állam kialakítását új közmegegyezéssel.

A második és harmadik része a könyvnek a bürokratikus koordinált rendszerekkel foglalkozik. A szovjet modellben mesterségesen megteremtették a totális állami tulajdont és a központi irányítású gazdaságot, és innen próbáltak elmozdulni a piac irányába: a piac aktivizálásával és a tervgazdaság lazításával. De vajon valóban fából vaskarika-e a terv és a piac összeházasítása? Lehet, hogy a reformok „inkább aláásták, semmint megerősítették” a „létező szocializmust”, ahogyan a könyv mondja (például az 587. oldalon). Mindez azonban úgy is felfogható, hogy a gazdaság csak *visszalendült* a skálán a szélsőséges helyzetből, a „túl sok állam” helyzetéből „a kevesebb állam” helyzetébe, sőt, lehet, hogy a lengés túl nagy volt, és a gazdaság átlendült a „túl sok piac” helyzetbe. A „túl sok piac” vagy a „túl sok állam” állapota egyébként nem tértől, időtől független valami: a gazdaság aktuális külső és belső feltételrendszere, a politi-

kai, külgazdasági körülmények, világgazdasági és regionális kapcsolódásai, a gazdaság fejlettségi szintje, a társadalmilag megvalósítandó feladatok és az egyéni érdekeltségek és erőviszonyok mind-mind hatnak a gazdaság irányítási mechanizmusaira. Van tehát egy elméleti skála, amin *minden* gazdaság mozog(hat). Ez a mozgás elvileg a szocialista modell (nem szeretem a szovjet modell terminust) számára is lehetséges volt – ezért következhetnek be a reformok Lengyelország, Magyarország stb. gazdaságaiban. *Talán a gazdaságnak ez a természetes mozgása az*, ami miatt „a több mint hét évtizeden keresztül fennállt szovjet rendszer nem háború, nem forradalom, külső hódítás vagy természeti kataklizma hatására esik szét, és hogy e világtörténelmi fordulat ilyen gyorsan és szinte mindenütt vértelenül megy végbe” (587. o.). Amikor az állam és a piac szabályozószerepéről van szó, akkor tulajdonképpen azt is vizsgálni kellene, hogy *hogyan mozog az egész gazdaság működése közben a piaci irányítástól az állami irányításig, ezen az elméletileg lehetséges két szélsőség közötti skálán*. Véleményem szerint az *összehasonlító gazdaságtannak vállalnia kellene e mozgásnak magának az elemzését*, hiszen a gazdaságok nem egyszer ilyenek, máskor olyanok, hanem valamilyen módon folytonos mozgásban vannak, és a skálán nagyon különböző helyzeteket foglal(hat) el ugyanaz a gazdaság. Tehát a feladat nemcsak az, hogy adott esetben elemezzük a klasszikus piacgazdaságot vagy a jóléti államot, hanem az is, hogy megvizsgáljuk az átmenet folyamatát a kettő között. Ha e vizsgálat megtörténne, nagyon sok kérdésre választ kaphatnánk, és elemzéseink sokkal dinamikusabbakká válhatnának.

A könyv szerint a nyolcvanas évek közepén a legtöbb elemző nem számított arra, hogy a szovjet típusú rendszer összeomlik. Ezt a magam részéről kiegészíteném azal, az „elemzők” mindig is hajlamosak voltak arra, hogy hosszú távlatok lehetőségei előtt az adott időszak trendjeinek rövid és középtávú kivetítésére szűkített elemzéseikbe merüljenek, s a hosszabb időszakok lehetőségeinek felvázolását a kevéssé respektált futuroológusokra hagyják. Ez utóbbiak is többnyire olyan hosszú távú előrejelzéseket állítottak fel, amely a társadalmi-politikai viszonyokat kikerülve kizárólag a gazdasági növekedés és fejlődés lehetőségeit vizsgálták (lásd például a Római Klub egykori jelentéseit). Pedig voltak olyan gondolkodók, akik az összeomlást már évtizedekkel korábban előrevetítették, és mert a rendszer befonta a teljes társadalmat, az emberi viszonyoktól kezdve a gazdaságig, a *rendszer abszurditásában már létrejöttékor benne rejtett a bukás*. Az a gondolat, amely szerint a szovjet rendszert és a kommunizmust nem kell megdönteni, hanem az magában hordozza az összeomlást, egészen Churchillig vezethető vissza, voltak tehát olyanok, akik az összeomlást előre látták (Churchillen kívül Orwell, Michel Garder, Zbigniew Brzezinski, Andrej Amalrik, Emmanuel Todd stb.).

A közgazdaságtan – legalábbis a mikro- és makroökómia – a gazdaságot absztrakt módon, a gazdaság jelenségeinek legáltalánosabb összefüggéseire koncentrálva vizsgálja, és eltekint a társadalomtól, a politika, kultúra, környezet, történelem stb. viszonyrendszerétől. *Megítélésem szerint ez a „leszűkítettség” az egyik oka annak, hogy a század második felében a közgazdák a szovjet rendszer elemzésében általában nem jutottak el a rendszer korlátaiban rejlő „összeomlásjelleg” felismeréséig és főleg kifejtéséig*.

Bara Zoltán az összehasonlító gazdaságtannal foglalkozó elméleti bevezetőjében ezt igen szépen fogalmazza meg: „A gazdaság a társadalmi lét fontos, de nem egyetlen metszete. A gazdasági összefüggések a társadalmi lét teljességén belül érvényesülnek, mintegy *beágyazódnak* a társadalmi viszonyokba. Elegendő itt csak az utóbbi évek hazai privatizációs folyamataira utalni, amelyekben nyilván nemcsak a gazdasági ésszerűség, hanem a politikai viszonyok, az erkölcsi állapotok, a rokoni-baráti hálózatok stb. is igen nagy szerepet kaptak. A gazdaságnak a társadalomba való beágyazódása

konvenciókon, intézményeken, hagyományokon és az azokkal kapcsolatos különböző *szervezeteken* keresztül valósul meg. Az emberi viselkedés szabályait befolyásoló szervezetek, intézmények, hagyományok, konvenciók a gazdaság területén éppúgy, mint az élet más területein meghatározott rendszert alkotnak. A gazdaságtani ismeretek nem lehetnek teljesek anélkül, hogy az egyes gazdasági rendszerek lényegi ismérvei és működési módjai ne kerüljenek valahogyan szóba. A mikroökonómia »tiszta« elméletei önmagukban csak izgalmas játékok, a makroökonómia modelljei csak üres »absztrakciók« volnának, ha nem tudnánk mögéjük képzelni valóságos gazdasági, társadalmi, intézményi viszonyokat.” (27–28. o.)

Ezt egyébként *Csaba László* a szovjet modell szerkezetének bemutatásakor maga is kifejti – von Mises 1920-ban írt munkájára hivatkozva, aki már a modell valósággá válását megelőzően, a korabeli szocializmusviták tanulságaként megfogalmazta –, hogy „a tőkejavak piaci értékelésének megszűnte és a makroszintű beruházási (allokációs) döntések piaci ellenőrzésének kiiktatása beláthatatlan következményekkel jár” (254. o.), mivel lehetlenné teszi a nagy értékű tőkejavak ellenőrzését, a megtakarítások és a fogyasztás közötti racionális döntést, továbbá az optimális elosztást is. Nem véletlen, hogy következtetése egyértelműen a rendszer fennmaradásának lehetetlensége volt. Itt tehát szépen *látható, hogy a rövid távú vizsgálódásokból levont következtetések mennyire ellentmondhatnak a hosszú távra szóló, logikai elemzések következtetéseinek*. Hayek továbbvitte a Mises-féle felismerést, akkor, amikor a *Piac és szabadság* című munkájában rámutatott arra, hogy a rendszer – jólét- és fejlődésgátló vonásai ellenére – fenn tartható, terrorisztikus eszközökkel. *Csaba László* Hayekre hivatkozva kiemeli, hogy a központosítás, a nem piaci újraelosztás, azaz a politikai szempontú allokációs döntések, valamint a piaci mechanizmus makroszintű működésének kiiktatása mint a szovjet modell három, egymásra épülő jellemzője „*a központosítás öncélú és öngerjesztő örvényét váltja ki*” (254. o.).

Hogy a rendszer csökkenő hatékonyság mellett is működik, annak számos oka és egyúttal következménye van: a jólét *nem* növekedése az egyik, de a finanszírozó források között ott találjuk a folyó kimutatásokban nem szereplő vagyonelemek felélését és a külső finanszírozási forrásokat is. Hozzá kell tennem azonban, hogy *azok az országok, amelyek* ideológiai vagy fizetésképtelenségi okokból elestek a külső finanszírozás forrásaitól, *s amelyek „a rendszerváltáskor a legkilátástalanabb, legalacsonyabb fejlődési állapotból” indulva* (255. o.) *a leginkább önfelélő jelleget mutattak, nagyon hasonló helyzetben voltak/vannak a világ többi szegény és/vagy politikailag instabil országához, amelyet a nemzetközi tőke elkerül*, hiszen a világ-gazdaságban egyértelműen kimutatott tendencia, hogy a tőke nem áramlik oda, ahol a fejlődés alacsony szintű, és a természeti erőforrások szűkösek, sőt, a 20. század második felében egyértelműen előtérbe kerülnek a keresztirányú tőkemozgások a fejlett országok, régiók között.

Sajnálatos, hogy a rendszer felbomlását előrevetítő gondolkodók kimaradtak a könyvből. Hiszen a rendszerváltás, amelynek ma részesei vagy tanúi vagyunk, ad napjainkban – *Bara Zoltán* szerint is – a gazdasági rendszereknek „különös aktualitást” (582. o.). A hatvanas évek közepén többen megfogalmazzák azt a tézist, miszerint a Szovjetunió degenerációja és felbomlása elkerülhetetlen. A már általam fentebb említettek: *Michel Garder* francia ezredes, az amerikai politológus *Brzezinski* és a Szovjetunióból disszidált *Andrej Amalrik* történész (akinek műve *Túléli-e a Szovjetunió 1984-et?* címmel jelent meg), mindannyian azt hangsúlyozták, hogy a szovjet gazdaságban és politikában meglévő strukturális elégtelenségek „halálosak és végzetesek”.¹

¹ *Kristian Gerner: The End of the Soviet Model. Kézirat, Uppsala, 1998.*

Emmanuel Todd francia szociológus és agrártörténész 1976-ban megjelentette *La chute finale*² című könyvét (hivatkozik rá Kristian Gerner), amelyben többek között kifejti, hogy a szovjet gazdaság a korai feudalizmus állapotába való visszalépést jelent, s a szovjet állam képtelen lenne a fejlődésre a nyugati országok hathatós gazdasági segítsége nélkül. A szovjet blokkon belüli változások lehetőségét is felvetette könyvében. Erre azért látott lehetőséget, mivelhogy a népi demokratikus országok lakosai a nyugati kultúrában szocializálódtak, így nem szovjet gyökereikből és jellemzőikből adódóan értékrendjük és célkitűzéseik nem voltak összeegyeztethetők a szovjet rendszer értékrendjével és céljaival.

Kritikai megjegyzéseim ellenére e fejezet számomra szubjektív szempontokból mégis igen szimpatikus: Csaba László az általam is nagyra becsült Jánossy Ferencre hivatkozva mutatja be a modell működésének következményeit. Jánossy már 1969-ben kimutatta, hogy az ipar megnövekedett részaránya nem jelent ugyanilyen arányú versenyképességnövekedést. Helyesen mondja tehát Csaba László, hogy „ez az importhelyettesítés ma is helytálló bírálata” (263. o.). És még egy dolog, ami miatt igen kedveltem a fejezetet: Csaba László hangsúlyozza, hogy az iparosítás a modell lényegéből adódóan nem jelentett urbanizálódást (a szó nyugat-európai értelmében): „Ott (Nyugat-Európában – *L. E.*) a város az egyéni és csoportos szabadságjogok és mentességek terepe és intézménye a kora középkor óta, nem pusztán több tízezer, társadalmi gyökereit vesztett munkavállaló lakótelepe. A város a szovjet rendszerben nem jelentette – épp ezért – a civil társadalom kiépítését, s így az állami beavatkozás (szükségessé vált) visszaszorítását lehetővé tevő, *nem bürokratikus koordinációs formák* – kamarák, önszervező körök, szakszervezetek, klubok, pártok, polgárország, egyházközségek – létrejöttét sem. Az állami gyámkodás és ellenőrzés légköre önállóan, segítségre szoruló, nem pedig öntudatos és saját kezdeményezésére büszke állampolgárok nemzedékeit nevelte ki.” (263. o.) Bizony, ha az európai polgárosodásra és urbanizálódásra gondolunk, nem a lakótelep jut az eszünkbe, hanem például a németalföldi vagy német városok gyors fejlődése. Ilyenfajta fejlődés a szovjet éra alatt (de előtte sem) ment végbe Oroszországban és a szovjet birodalom legtöbb részén. A „nagy ugrás” tehát e rendszerben sem gazdaságilag, sem társadalmilag nem sikerült, hanem irracionálissá és irreálissá vált. A bürokratikus koordináció túlsúlya lefékezte az innovációt, tehát „*a hosszú távú endogén fejlődés legfontosabb tényezője bénult meg a szovjet modellt alkalmazó országokban*” (264. o.).

Fentiek alapján a munka pozitívumaként kell elkönyvelnünk annak a megfogalmazását, hogy „*a rendszerváltás több a szovjet modell leváltásánál: a társadalomgazdaság egészét átfogó modernizáció és polgárosodás, felzárkóztatás és egyben civilizatórikus megújulás is*” (587–588. o., kiemelés tőlem – *L. E.*). Vagy legalábbis ennek kellene lennie, de a magam részéről az orosz birodalommal kapcsolatban, amit nevezhetünk FÁK-nak is, kétségeim vannak e modernizációt illetően, és azt gondolom, nem szerencsés folyamatosan a „szovjet modellről” beszélni úgy, hogy beleértjük a teljes volt szovjet blokkot, hiszen a központosítás és egypártrendszer ellenére a történelmi előzmények következményeként ezek a társadalmak igen erősen különböztek egymástól. Talán elég csak arra utalni, hogy Csehország a második világháború előtt a világ hatodik(!) legfejlettebb ipari állama volt, ott tehát (és általában Közép-Európában) volt mihez visszatérni, volt korábban egy polgári alap, amire ötven év után is építeni lehet. Ha egyszer majd valóban megszületik egy olyan nagy ívű elemző munka, amely a fenti „társadalomgazdasági” szinten vizsgálódik, akkor az a mérsékelt szemrehányás vagy hiányérzet, amely a nyolcvanas évek közgazdasági elemzéseivel kapcsolatban felmerül(het), remélhetőleg nem kísért tovább.

² *A la lutte finale*-ra rímel – magyarul = végső harc – visszautalás az Internacionáléra.

A továbbiakban a nyolcadik fejezet folytatja a gondolatsort, amelyben *Hámori Balázs* rámutat arra is, hogy a hatékonysági szakadék a piacgazdaság és a bürokratikus központosított rendszer között ez utóbbi lényegi sajátosságából fakad: az információ kezelésében mutatkozó csődből. A fejezet szerzője bemutatja azokat a próbálkozásokat, amelyek a rendszer megreformálását, piacosítását célozták, noha „a verseny és a piac beépítése szinte minden vonatkozásában ellentmondott a rendszer logikájának” (276. o.). Ennek megfelelően a piaci típusú reformok nem rendítik meg a rendszert. Nem is ez a céljuk, mondja Hámori. Igaza van, nem céljuk, de hosszú távon igenis megrendítik: elmozdulást indukálnak a piacgazdaság irányába. Megítélésem szerint az 1989-es változás is valahol itt kezdődik. Egy *folyamatról van szó* ugyanis, amelyben apró lépésekkel araszol a gazdaság a piacgazdaság irányába. Maga Hámori is elismeri, hogy a reformok, „mechanizmusváltások” kikezdtek, erodáltak a rendszert („a tulajdonjog rendszerét”) (290. o.).

A Csaba László által jegyzett kilencedik fejezet a szovjet modell összeomlásának okát a válságok egymásra rakódásában látja. Itt némely megállapítással vitába kell szállnom. Amikor azt mondja, hogy a szovjet modell csak növekvő gazdaságban életképes, akkor mindenképpen hiányolom az összevetést a modern gazdaságok más formáival, nevezetesen a piacgazdaságokkal, vagy modellként a piacgazdasági modellel, akár tiszta piacra, akár vegyes gazdaságra gondolunk. És hozzá kell tennem a magam részéről, hogy a piacgazdasági modell is, egyáltalán *a modern gazdaságok mindegyike csak növekedés mellett funkcionál biztonságosan. A modern gazdasági rendszerek mindegyike lényegénél fogva növekedésorientált.* Ezért nem mentek át a gyakorlatba a zero növekedést ajánló elméletek, és ezért törekszik ma különösképpen minden gazdaság a növekedésre. Egész világunk növekedésorientált, még akkor is, ha hosszú távon ez a rendszerek bukásához vezethet. (Persze azért nem vagyok annyira pesszimista, és nagyon remélem, a fejlődés – és nem maga az anyagi növekedés – tartogat számunkra kiutakat.) Ezek a hosszú távra levont következtetések az összehasonlító gazdaságtan művelőit nem foglalkoztatják. Ezért esnek ugyanabba a hibába ők is, mint a Csaba László által emlegetett nyolcvanas évekbeli elemzők.

Ami a közép-európai országokat illeti, meggyőződésem, hogy *nemcsak* azért sikerült tartós növekedési pályára állniuk, mert „stabilizálták, liberalizálták gazdaságukat és túlsúlyra juttatták a magántulajdont” (588. o.), hanem azért is, mert a recesszióban elérték az alsó pontot, ahonnan meg lehetett és kellett kezdeni a válságból a kilábalást. A ma gyors növekedésének a kilencvenes évek eleji óriási visszaesés teremtett alapot. A FÁK-országoknak pedig mindez azért nem sikerült, mert a társadalmi fejlődésben évszázadokkal vannak lemaradva: ott korábban sem volt polgári társadalom. Ezért *ott ma nem az a feladat, ami Közép-Európában, tehát a visszatérés a polgári fejlődés útjára plusz modernizáció, hanem a feudális és prefeudális társadalmi lét meghaladása plusz modernizáció.* Ez megítélésem szerint sokkal hosszabb és fájdalmasabb feladat, amelynek a társadalmi költségeit nem lehet megspórolni. Ezért itt ugyanaz a probléma, mint a latin-amerikai országokban: hogyan tudnak felzárkózni a fejlett gazdaságokhoz, azzal a különbséggel, hogy hiányzik az „elmaradottságtudat” (*Kollár Zoltán*) és annak a felismerése, hogy gazdaságilag a világgazdaság peremén helyezkednek el. A közép-európai országok tehát képesek a modernitás kihívásaira válaszolni – és ez korábbi polgárosodásuk alapján lehetséges –, míg a kelet-európai országok polgárosodáson át nem ment régiói képtelenek hasonló módon reagálni e kihívásokra. Ezért úgy gondolom, számukra a válasz sokkal inkább a fejlődő országok közül kitörő, industrializálódott távol-keleti országok mintái lehetnek relevánsak, és adhatnak segítséget az „átmenet” problémáinak megoldásában. Mindezekből következően nem érthetek egyet a szerző egyébként igen alapos elemzésének némely részletével. Így például azzal, hogy „rend-

szervátozás nélkül az addigra elért szint megőrzése biztosan nem lett volna tartható” (334. o.), s ezt Csaba a rendszerüket konzerváló országok – Ukrajna és Moldova – példájával véli igazolni. A tények ugyanis azt mutatják, hogy a rendszerváltó országok *sem* tudták az *addigra elért szintjüket* megőrizni. Amikor tehát Csaba László azt mondja – helyesen –, hogy a közép- és kelet-európai országok leszálló ágba lévő gazdaságokként kezdtek hozzá rendszerük átalakításához (335. o.), akkor egyidejűleg azt is hangsúlyozni kell, hogy éppen azért következett be a rendszerváltás, mert a rendszer *felélte gazdasági önmagát!*

Tanulságos olvasmány a rendszervátozás szakaszainak két síkon való megközelítése, a gazdaságpolitika és a gazdaságmélet szintjén. E második (hayeki megközelítés) a fejlődést dinamizmusában, folyamatában értelmezi, ahol „a rendszerek versenye mindennapi tapasztalattá vált”, „és állandóan megkérdőjelez minden olyan megoldást, ami a tökéletes informáltság és a végleges megoldás látszatára épül” (341. o.).

A latin-amerikai országokban az egész 20. századon átnyúlik a fejlesztési stratégiai dilemma: hogyan tudnak felzárkózni a fejlett gazdaságokhoz (Kollár Zoltán, harmadik rész, 11. fejezet, 397. o.) a világgazdaság perifériáján. A fejezet szerzője rendkívül árnyaltan közelít a meglehetősen heterogén országokból álló kontinens „latin-amerikanizálódott” gazdasági rendszeréhez, „megkésett, függő, periférikus, szervesetlen” kapitalizációjához. A szerzőtől megszokott tömör és konkrét elemzésből megismerjük a rövid távú tendenciákat, és számos olyan kérdést is felvet, amelyre nem tudjuk a választ. Amíg a fejezetet olvastam, számtalanszor volt *déja vu* érzésem: a problémák egy jelentős része értelmezhető a posztoszocialista fejlődésben is. A fejezet zárógondolata azt kérdezi, vajon „a stabilizáció és a strukturális reformok, a világgazdasági alkalmazkodás valóságos fejlődésre helyezték-e a latin-amerikai térséget, vagy még nem múlt el annak a veszélye, hogy visszatérhet Latin-Amerikába a »növekedés fejlődés nélküli« gazdasági folyamat” (422. o.). Vajon a mi térségünket a világgazdasági alkalmazkodás, a stabilizáció és a strukturális reformok tartós fejlődési pályára helyezték-e?

Benczes István Zsolt a modernizáció és iparosítás olyan modelljét mutatja be (12. fejezet), amely a 20. század talán legnagyobb gazdasági sikertörténete. A Távol-Keleten a gazdasági modernizáció a mezőgazdaságban kezdődött, abban az időben, amikor a Szovjetunió mezőgazdasági termelékenységé a 9. századi karoling birodalom termelékenységé szintjén állt. Az állami szerepvállalást a „fejlesztő állam” kifejezéssel szokták megjelölni: *nomen est omen*. Tehát olyan modelltől van szó, amelyben az állam tudatos és intenzív beavatkozási politikával segíti elő a modernizációt. Az ázsiai válság azonban egyértelműen megmutatta, hogy e modell is kimerítette lehetőségeit, s ezeknek az országoknak újra kell gondolniuk az állam szerepét, hiszen a pénzügyi rendszer labilitása, a mind nyíltabbá váló pénzügyi piacok, a szerkezetátalakító reformok szükségessége s ehhez a külső finanszírozási források további biztosítása, a minimális szociális biztonság garantálása, az állami költségvetés problémái olyan kihívásokat jelentenek, amelyekhez az államnak esetleg úgy kell kialakítania a játékszabályokat, hogy maga a játékban nem vesz részt (461. o.).

A könyv számos olyan kérdést taglal, amellyel a szakirodalomban rendszeresen találkozhatunk. És van három olyan fejezete, amely nem tartozik szervesen a vizsgálat tárgyához: a három utolsó. A maga nemében persze e tanulmányok fontosak és érdekesek (a Kocsis Éváé azonban erősen kapcsolódik a Szabó Katalin-féle hatodik fejezethez, és szerencsésebb lett volna oda kapcsolni, hogy ne lógjon ki a rendszerekből), de sokkal inkább tárgya *ebben a formában* a szervezetelméletnek, világgazdaságtannak, nemzetközi pénzügynek, mintsem egy olyan kötetnek, amelyik feladatául azt tűzi ki, hogy a gazdasági rendszerek keretei között vizsgálódik, és vizsgálata tárgya a „gazdaság mint egész”, valamint „alkotóelemeinek hatásmechanizmusa” és ezen alkotóelemeknek

a „rendszerben elfoglalt helyük” (4. o.). Ezen túlmenően még egyszer szeretném hangsúlyozni, hogy hiányzik *annak a mozgásnak a bemutatása*, amelyet a gazdaság tesz azon a skálán, ahol az egyik pólus a tiszta piac állapota, a másik pedig a tiszta állami irányítású állapot. Ehhez azonban történeti-logikai megközelítésben megírt országtanulmányokra lett volna szükség. Ezek pedig, az előszó szerint, éppen a koncepcionális változtatás igényéből eredően maradtak ki a jelen kötetből, mivel a konkrét adatok hamar elavulnak és megterhelők is az olvasó számára (XIII. o.). Ez igaz, azonban egy-egy országtanulmány plasztikusan mutatja be valamely rendszer működését a gyakorlatban, valamint a modelltől való eltéréseket is. A posztoszocialista rendszerek vizsgálatánál például az átalakulás másságának bemutatására az egyes országokban csakis ilyen módon lehetett volna kitérni. S ez esetben talán „megspórolható” lett volna az a kritika, amelyet a könyv némely fejezetével kapcsolatban megfogalmaztam.

Míndezen ellenére – mivel a szerzők a munkát „bevezetőnek” szánták (581. o.) – nehéz lenne olyan kérdések felvetését és főleg elemzését számon kérni, ami egy részletesebb (nem terjedelmesebb!) és főleg mélyebb és konkrétabb elemzésen alapuló tanulmánykötettől várható. Ezért – talán sokadmagammal – azt remélem, hogy egy következő kötetben konkrétabb, országokra lebontott összehasonlító elemzés is megjelenik, és a szerzők olyan úton haladnak tovább ama kötetben, amely ugyan az interdiszciplinaritás kritériumainak megfelel, de nem veszi át más diszciplínák feladatait.

Láng Eszter